

ההכשרה הציונית בג'רבה

מאת

עירית אברמסקי-בליי

ההכשרה הציונית בג'רבה דאריה למקום מיוחד בתולדות התנועה הציונית בצפון אפריקה; לא בזכות ממריה, שצנועים היו, אלא בשל עוצמת ההתמדה ומסירות הנפש של חבריה לרעיון ההגשמה. מידת ההתמדה והדבקות כמטרה במשך למעלה משבע שנים מפתיעים רווקא בשל ממדיה הצנועים של ההכשרה. עלה בידי להסביר תופעה מסקרנת זאת באורח חלקי, בזכות ראיונות מעמיקים שקיימתי עם שותפים לעשייה. בראש וראשונה עם מרים כהן, בתו הבכורה של הרב יוסף (אוזיפה) הכהן, נשיא תנועת "עטרת ציון" ויוזם ההכשרה החלוצית. שני מקורות נוספים, חשובים ביותר, שסייעו לעמוד על אופיו של הגורם האנושי בהכשרה, היו הפעילים יוסף ח'טב ומרדכי הכהן. האחרון היה ידידו הקרוב של הרב משה פרג'ון - מייסד ההכשרה ומארגנה.

א. קדמות הקשר בין ג'רבה לבין ארץ ישראל

יהודי ג'רבה, שהיו מוקד של מורשת עברית בתוניסיה זה דורות רבים, קיימו קשר חי עם ארץ ישראל הן באמצעות שד"רים והן באמצעות עליות לרגל. עדות לאווירה המיוחדת במשפחה ערב העלייה לרגל בראשית המאה העשרים נותן תיאורו של ר' שושן הכהן בספרו פרח שושן:

כמעט לא היתה משפחה [בג'רבה] שלא היה לה הסב והסבתא עולים לארץ-ישראל בעיקר לירושלים. קודם העלייה עושים חגיגה לכל הצוות של העולים זקנים וזקנות שהיו שמים אותם בתוך סל שקורים בערבית קפ'א כרי להעלותם לספינה. כנראה שהיו שוכרים ספינה מאחד המוסלמים להעביר את כל הצוות לישראל. כנראה שהיו הולכים ישר

ההכשרה הציונית בג'רבה

היו ימים קשים מאד

מצינו

484

ליפו ... ויש כאלה שנוטעים לאלכסנדריא של מצרים ששם היה קשר מסחרי רב בין אנשי ג'רבה לשם ומולכים שם כל מיני סחורות תוצרת ג'רבה שטיחי צמר וצעפי משי וצמר, כלי חרט ... אהבתם וחבתם לארץ-ישראל היתה נפלאה וכשבא שר"ר מארץ-ישראל היו עושים לו כבוד של מלכים ... ושמעתי מאבי מורי ז"ל בא שר"ר שלא סודר עם הצבור בסכום הנדבה. והשר"ר היה בכעס על הצבור ולבסוף סודר. אז שאל השר"ר את הרב: מה היו מרגישים הצבור בשעה שהייתי בכעס? ויען הרב שהיו כל כך באימה ופחד. אז ענה השר"ר ששבעתים הייתי אני באימה ופחד כי אם היו הצבור מתריסים כנגדי ולא רוצים לתת את נדבתם איזה חוב היו חייבים לי? זה היה מרוב חיבתם ויראתם מקדושת הארץ.¹

לאחר הצהרת בלפור (1917) והחלת המנדט הבריטי על ארץ ישראל (1920), נתחזק הקשר בין ג'רבה לארץ הקודש. הרבנים היו מעורבים בכל הקורות את היישוב באמצעות עיתונות ציונית עברית מאירופה ומארץ ישראל. הצהרת בלפור הביאה לטלטלה של ההנהגה הרוחנית בג'רבה, ורבנים ותלמידי חכמים ייסדו במקום ב-1919 תנועה ציונית מודרנית ושמה "עטרת ציון". גשיאה בשנים הראשונות היה הרב רוד עידן, שעוד ב-1912 הקים בג'רבה את בית הדפוס "הציוני", ושנתיים לאחר הקמת התנועה "עטרת ציון" כתב להסתדרות הציונית בלונדון.²

להקמתה של אגודה ציונית מודרנית תרמה רבות פעילותה של האליטה הרבנית המסורתית בג'רבה, ובמיוחד פועלו של הרב משה כלפון הכהן (1874-1950). מ-1935 כיהן ר' משה כלפון הכהן כרבה הראשי של ג'רבה, אבל היה כבר שנים רבות קודם לכן ממעצבי דעת הקהל ברומ תוניסיה. "כל שנה היה שוקל את השקל הציוני לו ולכל המשפחה. בשנת תרפ"ט קנה מגרש בארץ ישראל. בשנת תרצ"ו, בזמן הפרעות, כאשר התחילו בבניין נמל תל-אביב — שלח לארץ לירה אחת מחיר מניה במפעל אוצר-הים".³ יתרה מזאת, חברי בית הדין הרבני בג'רבה, ר' משה כלפון עצמו ועמו גם ר' מרדכי אמייט הכהן ור' ציון הכהן, שלחו ב-1920 מכתב לנציב העליון הראשון מטעם

- 1 ר' שושן הכהן, ספר פרח שושן — חירושי תנ"ך: הגדה של פסח; מאמרם; חירושי פרקי אבות, ירושלים תשל"ז (1977) עמ' שמב-שמג.
- 2 י' מסינג, החינוך היהודי בג'רבה בעידן של תמורה 1881-1956, עבודת מ"א, בארשבע 1990, עמ' 84, 86.
- 3 ר' אויפה (יוסף) כהן-יהונתן, "זכרון להולכים: הרב רבי משה כלפון ז"ל", הצופה, 14 בפברואר 1950.

המנדט הבריטי בארץ ישראל, הרברט סמואל, שבו הם ביקשו להודיעם על חנאי העלייה ארצה.⁴

ואולם התפנית מדרשנות ציונית לפעולה פוליטית, והמעבר מתרומות למען הארץ וחיוב המעשה הציוני לציונות מגשימה בפועל התרחשו בג'רבה, כמו בכל רחבי תוניסיה, רק בעקבות מלחמת העולם השנייה. המלחמה הותירה את רישומה על ג'רבה. אמנם עוצמת ההשפלה של הכיבוש הגרמני (נובמבר 1942 — מאי 1943) בג'רבה הורגשה פחות מאשר ביבשת ובמיוחד בתוניס הבירה וסביבותיה, ואולם גם כאן הייתה התגובה המיידית לימי הכיבוש — התחזקות הגהירה לציונות. בג'רבה, יותר מאשר בכל קהילה אחרת ברחבי תוניסיה, היה הקשר עם תרבות עברית וארץ ישראל המשך טבעי למה שהמל כבר קנהם לכן מדברי ההתפעלות של אחד השליחים מארץ ישראל שביקר בתוניסיה מיד לאחר המלחמה (ישכר): [היישובים היהודיים באי ג'רבה] "מהווים שרידים יקרים של יהדות חיה אשר בנקל ישתרש בארץ בגלל נכונותם הנפשית לסבול בעד הארץ ובגלל הדרישות הנמוכות ברמת-החיים. [יהודי ג'רבה] הם אלו שקשרו כבר קשרים עם ארץ ישראל לפני שנים רבות. המקום היחיד שהגיעו עיתונים עבריים מן הארץ הוא האי ג'רבה ומשם נפוצו על כל האזור הדרומי של המדינה. בזמן שבעיר התחיל תהליך של הליכה אחרי ההוללות כתוצאה מימי המלחמה כאן חלה העמקה בהיסטוריה המולדית לציונות מעשית".⁵ רעיון הקמת ההכשרה החלוצית-חקלאית, לפי מה שמספר רפאל כהן בבטאון תנועת "עטרת ציון", תנועתנו (1954), התחיל לחלחל בזמן ביקורו של השליח אפרים פרידמן (לימים: בן חיים) בתוניסיה מיד לאחר שתורה של תוניסיה מן הכיבוש הגרמני בשנת 1943. הוא יעץ לחברי "עטרת ציון" ליצור גרעין הכשרתי, שיכשיר את הנוער בג'רבה לקראת עלייה חלוצית. ואמנם מדובר במעבר חד מציונות משיחית לציונות מעשית, מגשימה, בסגנון חדש ומודרני.⁶

ב. הרציונל של ההכשרה החלוצית

ביטוי מרגש לרעיון ההכשרה ומשמעותה בעיני מייסדיה מופיע באחד הדוחות של מזכירות קיבוץ ההכשרה מחשוון תש"ו (1946), שנמצא בארכיון הציוני:

- 4 מסינג, החינוך בג'רבה (לעיל הערה 2), עמ' 85-86; על השפעת ר' משה כלפון על חיי הרבנים בג'רבה ראה: רפאל-בנימין כהן, ספר מלכי תרשיש, ירושלים תשמ"ז, עמ' נ-עח, רמח-שג.
- 5 אצ"מ, 6/1984 — סקירה מחשוון תש"ו.
- 6 מכן לבן, ארכיון העבודה והחלוק, (611) III, תנועתנו, 1954, עמ' 8-6.

הדחיפה האחת והיחידה שדחפה ודחפת את הנוער היהודי שלנו לעזוב את החיים המשפחתיים, חיי העבודה הרגילה חיי המסחר והמלאכה — ממבט ראשון החיים היותר קלים, אם כי באמת חיים גלתיים, חיים בלתי נורמליים, חיים אויריים — ולעסוק רק בחיים החדשים, חיי הקיבוץ, חיי הבדידות, עבודה קשה ומפרכת, עבודה שלא חלמו עליה לא אבותינו ולא אבות אבותינו, עבודת האדמה והתקלאות — שהם חיים ממשיים ונורמליים, חיי עם החוזר לארצו אחרי שממונה קרוב לאלפיים שנה. זה רק בשביל להיות מוכשרים בהכשרה רוחנית וגופנית שאת היא הדרך האחת והיחידה המובילה אותם לארץ האבות. היא ארצנו ארץ ישראל. ולא יתכן להיות שום דרך אחרת לעליה באופן אחר. יען שאנו רוצים באמת ובתמים בחלוצים של ממש, חלוצים שמבינים קודם עלותם לארץ מה זאת הארץ שעולים אליה.⁷

המסמך ממשיך ומסביר שההכשרה היא הדרך היחידה לקבל רשיונות עלייה, והם מבינים מדוע בשנת 1934/5 (כנראה הכוונה ל-1944/5) נכנסו לארץ כ-70,000 יהודים מכל הארצות, ולתניסיה העניקו רק שניים-שלושה רשיונות. ראשית, משום שיהודים רבים באירופה פליטי מחנות המוות מצפים לעלייה ומצבם הרבה יותר חמור מזה של יהודי תוניסיה. שנית, יהודי תוניסיה לא הוכשרו מבחינה גופנית ורוחנית לעלייה ארצה. לדעת כותבי המכתב, ארץ ישראל אינה צריכה להיות מקלט ארעי מרדיפות האויב, אלא איריאל חיים. הכותב מכין את אָחיו בתוניסיה לתלאות וקשיים אפשריים, ובלבד שיאמינו בנכונות הדרך.

האידיאולוגיה אף הכתיבה את כללי החיים של ההכשרה החלוצית, והם הוגדרו כדלקמן:

1. על כל חבר המצטרף לקיבוץ הכשרה לשלם סך 5,000 פרנק לקופה המשותפת.
2. שפח הדיבור בהכשרה — רק עברית.
3. כל פעולה בקיבוץ יוחלט עליה באופן דמוקרטי (רק ברוב קולות).
4. מטרת המסגרת: תקלאות ומשק חי, ידיעת הציננות, ידיעת העברית, הכרת החיים הקיבוציים בארץ ישראל.
5. כל הוצאות החברים יהיו מקופת הקיבוץ.
6. חלוקת רשיונות העלייה תהיה לראויים ביותר (מי שהוכר כמוכשר מבחינה גופנית ורוחנית בהחלטה דמוקרטית).

7. תינתן עזרה לחברים העולים ארצה — בהסכמת הרוב.
8. קבלת חברים חדשים — בהסכמת הרוב.
9. כל התנאים הנ"ל יכולים להחבטל ברוב דעות.⁸

ג. העלייה על הקרקע, א' באדר תש"ה (1945)

גְרוּץ — מקום ההכשרה הראשון (מרס 1945 — ינואר 1947) מקום ההכשרה היה בחווה של נוצרי מלטזי, שהייתה ממוקמת כשבעה ק"מ מחארה כבירה. לפי ההסדר, היה על ההכשרה לשלם לבעל החווה 25% מיבול היקרות ר-66% מיבול פרי העץ. בחווה היו שתי בארות מים, תדר אחד, 600 עצי זית, עשרות עצי פרי — תאנים, גפנים, אגוזים, רימונים ודקלים. החברים הראשונים היו חמישה: בגייר גר עסיס, משה פרג'ון, יוסף כהן, חיים כהן, ומאיר ביתאן. בהכשרה היו גברים בלבד.

ביום העלייה התגייגת על הקרקע העבירו מחברת "עטרת ציין" שבחארה כבירה את הריהוט — השולחנות, הספסלים (ששימשו גם כמיטות) וכלי עבודה. תוך שלוש שעות היה הכול מסודר. הידיעה על העלייה על הקרקע של החברים הראשונים שעמדו לעבוד עבודת אדמה עוררה הד רחב בחארה כבירה ובסביבתה. בני התקופה סיפרו שבעל החווה המלטזי הביא מרריך חקלאי מתוניס, שילמד את חברי ההכשרה כיצד לגזום עצים. בעלי המלאכה מגירבה היו בקיאים אך מעט ברזי החקלאות.⁹

רפאל כהן, חבר ההכשרה לשעבר, מספר בביטאונה של "עטרת ציין", תנועתנו (1954):

עוד זכורים לנו אותם הימים הראשונים, אותה תקופה ראשונה שעלו על הקרקע החברים החשובים משמנה ומסלתה של התנועה, אותה ההתלהבות, אותה התקופה הנהדרת, אותם הטיולים היפים של כל הנוער, אותם השיעורים של התעמלות, של הרצאות, של כתיבה וקריאה, אותן האסיפות החברתיות, אותם החיים השיתופיים ... שמאחורי החזירים שלפני הכביש הראשי שהערכים מסתכלים עלינו בתימהון...

ואולם בסוף 1946 פרצו סכסוכים בין חברי ההכשרה לבין בעל החווה המלטזי הנוצרי, והחברים נאלצו לחפש מקום אחר. אחרי הפסקה של כשבעה שבועות מצאו החברים מקום חדש.

8 אצ"מ, S 6/1984, הרו"ח שצוטט לעיל.

9 ראיין עם גר עסיס מכפר ביצון, 1 ביולי 1997; ראיין עם שושן כהן ממושב ברכיה, 4 בספטמבר 1997.

ואדי-זוכיב — מקום ההכשרה השני (1947-1952)

מקום ההכשרה השני פתח תקופה חדשה בהכשרה, תקופה שהייתה ארוכה ופורייה, אם כי ידעה עליות ומורדות. ההכשרה התקיימה כחמש שנים, עד העלייה ההמונית לישראל מדרום תוניסיה ב־1952 — השנה שבה התחסלו כל הקהילות היהודיות שבערי השרה מסביב לג'רבה, ונשאר יישוב יהודי רק באי ג'רבה עצמו. מקום ההכשרה השני, בוואדי-זוכיב, היה על קרקע בבעלות יהודית, מרוחק כעשרה ק"מ מחארה כבירה וכשלושה ק"מ מחארה זגירה. הקרקע במקום הייתה משוכחת, והיו נטועים עליה כ־360 עצי זית. כמו כן ניתן היה לגדל בחווה ירקות ותבואות קיץ. על פי ההסדר עם הבעלים היהודי, כל ההכנסות מהם היו לחברי ההכשרה, ואילו מפרי עצי הזית קיבלו החברים 25% בלבד. היה בכך משום שיפור ניכר בתנאים לעומת החווה המלטזית. מאז העלייה על הקרקע רכשו חברי ההכשרה ניסיון־מה בעבודה חקלאית. חברים לימדו זה את זה כיצד לעבוד.

גם בהכשרה זו היו גברים בלבד. דובם המכריע היו רווקים צעירים ומסורים לרעיון הציוני. בסוף השבוע, לעתים אחת לשבועיים, היו הצעירים חוזרים הביתה למשפחותיהם. הקשר עם בני המשפחה נשמר בקביעות, שהרי גרו בחארה כבירה או בחארה זגירה, קילומטרים מספר מן ההכשרה.

ד. סדר העבודה

סדר היום בהכשרה היה כדלקמן: בשעה שש קמים, מתרחצים, מחפילים ומסדרים את המיטות והולכים לעבודה; בשעה שמונה אוכלים ארוחת בוקר; בשמונה וחצי חוזרים לעבודה עד אחת עשרה וחצי; אוכלים ארוחת צהריים; בשעה שתיים עשרה וחצי חוזרים לעבודה עד ארבע וחצי; מתרחצים שוב, מתפללים מנחה, מכינים ארוחת ערב, מתפללים מעריב, ומתחילים שיעורי ערב בעברית ובציונות, וכן עורכים את סדר העבודה למחרת היום.

ואולם אחרי זמן־מה נוכחו חברי ההכשרה לדעת שלא יוכלו להתקיים מעבודת החקלאות וממשק החי בלבד, משום שהקרקע לא היתה פורייה דיה ולא נתנה יכול רב, ואילו ההוצאות הראשוניות על כלי עבודה וגם על כלכלת החברים היו רבות. לפיכך הוחלט שרק שלושה חברים יהיו קבועים בהכשרה, ואילו השאר יעבדו בעבודות חוץ, במלאכות שונות בעיר, שהכנסותיהן יהיו קודש לקופת ההכשרה בעוד כלכלתם בעיר תהיה על חשבונם הפרטי. כל שבועיים נערכה רוטציה ושלושה חברים אחרים נשארו בהכשרה. כמהרה נתברר לחברי ההכשרה שהסדר זה הוא הדרך הנכונה לשמור את המפעל חי ומחזיק את עצמו ולא נזקק למתת חסד.

השילוב בין העבודה התקלאית בהכשרה עצמה לבין ההכנסות מעבודות חוץ התקיים כל ימי ההכשרה, גם כאשר השחפר המצב הכלכלי והגיע הסיוע מן הארץ. אף על פי כן, בכל דוח הדגישו חברי ההכשרה שחילוף המשמרות נעשה מחוסר ברירה, בגלל המתסור באמצעים. הנהגת ההכשרה התכוונה שכל החברים יגורו בהכשרה, ולא שלושה בלבד.¹⁰

ה. המצב הכלכלי והסיוע מארץ־ישראל

ב־1947 הוחלט לוותר על התנאי שכל חבר חדש חייב לשלם לקופה הכללית 5,000 פרנק; כמו כן השתפרו התנאים החומריים בהכשרה: תנאי קרקע טובים יותר, תנאי תכידה טובים יותר מהבעלים היהודי של החווה, והעיקר — הסוכנות שלחה כספי סיוע בסך 240,000 פרנק, שתלקם הגדול יועדו להכשרה בג'רבה. חישוב הראה שלשם התוקף 20 חברים קבועים בהכשרה יש צורך בהכנסות של כ־40,000 פרנק לחודש.

את הסכום של 240,000 פרנק, שהגיע במחציה 1947 באמצעות ד"ר ברטווס, מזכיר הפדרציה הציונית בחוניסיה, ייעדה הסוכנות לכל הארגונים החלוציים בתוניסיה ולא רק להכשרה בג'רבה, ואולם הרצינות והקרכת הנפש שהוכיחה ההכשרה בג'רבה והקשרים שהפעיל נשיא "עטרה ציון", הרב אוזיפה כהן־יהונתן, גרמה לכך שרוב הסכום הועבר אליה.

הוצאות	הכנסות
69,000.00 הון עצמי	17,000.00 כלי עבודה
4,934.00 יבול ירקוח	63,736.00 כלכלה
0,653.00 יבול העצים	2,525.00 זרעים
28,501.00 עבודות חוץ	2,050.00 תיקון בחווה
8,749.00 שונות	20,833.00 שונות
	4,743.50 כסף בקופה
111,837.50 סה"כ	111,837.50 סה"כ

10 אצ"מ, S 6/1984 (מכתב של "עטרה ציון" להנהלת הסוכנות היהודית מייט באדר תשי"ז); S 6/1985 (מכתב מ"עטרה ציון" ג'רבה לד"ר נכון, ירושלים, מ־19 בנובמבר 1948).
 11 אצ"מ, S 6/1984 — דין וחשבון מהמוכירות של קיבוץ ההכשרה של חברת "עטרה ציון" ג'רבה, חשון תשי"ז.

בשנתיים הראשונות התקיימה ההכשרה בגירבה ללא סיוע מבחוץ — לא מן הסוכנות היהודית ולא מן הגוינוט. ההון העצמי הספיק רק לקיום הבסיסי בלבד. חמשת החברים שעלו ארצה ב-1946 ויתרו על הכנסותיהם מן היבול כדי לסייע לחברי ההכשרה הנשארים. עקב האמצעים הכספיים הצנועים, לא ניתן היה להוסיף חברים להכשרה ב-1946.

התנאי של הפקדת 5,000 פרנק לקופה הכללית הוסר, בין היתר בשל דרישת המוסדות בארץ, שלא ראו תנאי זה מתאים לרוח חיי הקיבוץ. כמו כן ניסו לפתור את הקשיים הכספיים של "עטרת ציון" בכלל ושל ההכשרה בפרט על ידי מכירת "כרטיסי חבר" — מעין מס חבר שהוטל על חברי התנועה.¹² בסוף שנות הארבעים הגיע מספר החברים בתנועה לכ-200 בקירוב, ולמס החבר כבר היה משקל מסוים מבחינה כספית.¹³

ואמנם ההכשרה עוררה עניין גם מחוץ לגירבה, במיוחד בקרב צעירים ציונים בתוניס, ספאקס וגאכס, ורבים רצו להצטרף. כפי שמספר הדו"ח, "ראוי לציין שהרבה חברות מחוץ לעיר פנו אלינו לשלוח צעיריהם לקיבוצנו והם מתוניס, מספאקס, ומגאכס, אבל לדאבוננו הרב רק מחוסר אמצעים הוא המונע אותנו מלהגביר ולהרחיב את קיבוצנו. רק אנו מצטמצמים במועט, לפי היכולת שבדיננו".¹⁴

בראשית 1947 היו בהכשרה 17 איש, לאחר שעזבו חמישה ועלו ארצה והצטרפו כמה חברים חרישים. לפי הדו"ח הכספי מינואר 1947, כאשר היו בהכשרה 17 חברים, היו ההוצאות לחודש כ-56,100 פרנק בממוצע (לפי תחשיב של 110 פרנק לחבר הכשרה), ואילו ההכנסות מחקלאות היו 4,000 פרנק לחודש בלבד. גם ההכנסות הללו מיבולים חקלאיים היו הישג לא מבוטל, שתייב התארגנות כל הפעילים של "עטרת ציון". לקראת השוק של יום שישי היו מביאים למכירה את יבולי ההכשרה, ירקות ופירות, והנשים ממשפחות החברים מכרו אותם בדוכנים. לקטיף הפירות ומסיק הזיחים היו אוספים צעירים כמוצאי שבת ויוצאים למחרת בכוקר, כדי שיהיה ניתן לגייס יותר ידיים עובדות בעונות בוערות.¹⁵

12 מסינג, התינוך בגירבה (לעיל הערה 2), עמ' 90.

13 שם, עמ' 92; ש' רשן, "קווים למבנה החברתי של קהילות יהודי גירבה ודרום-תוניסיה בסוף המאה הי"ט עד לעליות ארצה", תולדות ישראל, ב, ספריית המורה הדתי, משרד החינוך והתרבות / אגף החינוך הדתי, ירושלים 1976, עמ' 16.

14 אצ"מ, S 6/1984 — דין וחשבון הממוכרות של קיבוץ ההכשרה של חברת "עטרת ציון" גירבה, חשון תש"ו.

15 אצ"מ, S 6/1984 — ראיון עם שושן הכהן ממושב ברכיה, 4 בספטמבר 1997.

בשנת 1950 היו בהכשרה גם חברים מקהילות הלוחין של גירבה: שניים מדרזיס, ארבעה-חמישה מכן-נארדאן — קהילות שבהן הצליח הרב אוזיפה (יוסף) הכהן (על פועלו ראה להלן) להפיץ את רעיון "עטרת ציון" ואת אושיות הציונות המגשימה.

1. המצב הפוליטי-ביטחוני

ברוך כלל היה המצב הביטחוני בהכשרה סביר. אמנם היו מקרים רבים של גנבת יבולי ירקות ותבואות, אבל לא היו פגיעות בנפש. עם זאת, הלך וגבר החשש בקהילות הסמוכות, כגון דרוזיס, טאטארין, מדינן, מטמאטא, כן-נארדאן, קהילות שדה אלה היו כמובלעות מבודדות בסביבה ערבית. זאת אף על פי שיחסי היום יום, במיוחד בתחום הכלכלי, היו יחסי אמן ותלות הדדית. יתר על כן, היחס ליהודים מצד התנועה הלאומית הערבית בתוניסיה, כהנהגתו של בורגיבה, היה טוב הרבה יותר מזה שבלוב או באלג'יריה.¹⁶ ואולם האווירה שלאחר מלחמת העולם השנייה, חרם כלכלי על יהודים בעירות השדה, ובמיוחד ההשפעה החזקה של אימת הפוגרומים ב-1945 וב-1948, שהתחוללו בלוב השכנה — כל אלה עוררו חששות כבדים. אמנם ערביי דרום תוניסיה עסקו רק מעט בפוליטיקה, ואולם גם לכאן הגיעו הרי המאורעות בארץ ישראל ב-1948 וב-1949, והתגובה המעשית בשטח הייתה חרם כלכלי, שסתם את מקורות הפרנסה של יהודי הדרום. עקב המתח בחיי הכלכלה נתערערה גם תחושת הביטחון האישי.

בזמן מלחמת 1948 בישראל, קרה ששני ערבים נושאי נשק התרפקו באחד מלילות שבת על דלת חדר השינה של ההכשרה, ותבעו לתת להם את כל רכושם. דבר לא אירע; הרוחות נרגעו, אבל החשש לא פג.¹⁷

2. פעילות תרבותית-חינוכית

ההכשרה שימשה מוקד של עשייה ציונית לכל בני הנוער בחברת "עטרת ציון" בגירבה ובסביבתה הקרובה. במבנה הארגוני של תנועת "עטרת ציון" הוקצתה לעניין ההכשרה החלוצית ועדה מיוחדת שטיפלה בנושא, "ועדת ההכשרה".

16 ע' אברמסקי-בלי, "יהודי לוב ותוניסיה בתולדות צפון אפריקה", פנקס קהילות לוב-תוניסיה, ירושלים 1997, עמ' 16-18.

17 אוזיפה הכהן, ילקוט המזה"ת, 1949, חוברת 6, עמ' 23; ר' כהן, תנועתנו, 1954, עמ' 8.

מלבד ועדה זו פעלו מטעם הנהלת התנועה עוד שלוש ועדות: ועדת חינוך, ועדת הקרנות הציונות, ולאחר מכן הוקמה גם ועדת עלייה.¹⁸ בהכשרה נערכו שיעורי התעמלות, טיולים, הרצאות, שיעורי עברית ופעילות חברתית, ואלה הלהיבו לא רק את חברי התנועה הציונית אלא סחם צעירים יהודים, שקנו להם כרטיס להשתתף בטיולים או בשיעורי התעמלות.

במילים אחרות, לעתים נדמה היה שהרושם הרב שהותירה ההכשרה היה גדול מחשיבותה בפועל. ההכשרה סיפקה צורך פסיכולוגי של בניית דמות חדשה של יהודי. עם חרידה רעיונות הציונות המגשימה, נתעורר בקרב הנוער היהודי בתוניסיה צימאון לדמות של חלוץ, המסוגל לחיות בחברה מודרנית ולעבד את האדמה, ודמות זו הריהי דמות החלוץ הארץ-ישראלי האידיאלי. אידיאל זה היה חשוב במיוחד מבחינה חינוכית, מאחר שההזדהות עם ההכשרה הגבירה את הזיקה לארץ ישראל ולרעיון ההגשמה החלוצית והעניקה תחושה של גאווה וכיטחון עצמי לכל מי שהיה קשור בפעילותה.

מבחינה החשיבות החינוכית של ההכשרה, יש דמיון רב בין הניסיון בגירבה ובארצות אחרות בצפון אפריקה, במיוחד בלוב. ישי ארנן חקר את ההכשרה החלוצית שלייר טריפולי בלוב באותה תקופה לערך.¹⁹ גם שם, בעקבות החוחם שהטביעה פעילותו של השליח מן הקיבוץ הדתי, נפתלי ברגיורא, התקיים במשך שנתיים, 1945-1944, קיבוץ הכשרה, בתנאים דומים מאוד לאלה של גירבה. העלייה על הקרקע נערכה תחילה בחווה הקלאית בזאוויה, 40 ק"מ מטריפולי, ואחר-כך בקולונייה נרדיה, 10 ק"מ מטריפולי. גם בטריפולי כמו בגירבה נעשה ניסיון לשלב בין הדת לבין ההגשמה החלוצית, וגם שם המשמעות החינוכית-תרבותית גברה על החשיבות הכלכלית-רווחתית. גם בטריפולי וגם בגירבה שימשה ההכשרה מוקד פעילות לכל תנועת הנוער הציונית במקום: בלוב — לתנועת הנוער "בן-יהודה" ולתנועת "החלוץ", ובגירבה — "עטרה ציון" ול"דבר עברית".

אחד הקשיים החמורים בהכשרות החלוציות בצפון אפריקה, במיוחד באלה שהוכרו לעיל בלוב, אבל גם בהכשרות אחרות בתוניסיה, כמו למשל בהכשרה הרוויזיוניסטית ליד סוס,²⁰ היה הכנה מקצועית בלתי מספקת בתחום החקלאות.

18 י' מסינג, "זיקתם של יהודי גירבה לארץ-ישראל מראשית המאה העשרים ועד לעצמאותה של תוניסיה", בתוך: מ' זורי, א' טרטקובר ואחרים (עורכים), הגות עברית בארצות האיסלאם, ירושלים 1981, עמ' 261.

19 י' ארנן, "תנועת 'החלוץ' בטריפולי וקשריה עם הקיבוץ הדתי", פעמים 44, קיץ תשנ"ן (1990), עמ' 141-144.

20 מסינג, "זיקתם של יהודי גירבה" (לעיל הערה 18), עמ' 266.

בהערך מדריך חקלאי של ממש, חסרו לחברי ההכשרות ידיעות ביסודות החיבורטיים והמעשיים של חקלאות ועבודה אדמה. בכל שנות פעילותה לא וכתה ההכשרה בגירבה לקבל אגרונום מישאל או מתוניסיה על בסיס קבוע. ובכל זאת, בגירבה טופל הנושא טוב יותר מאשר בהכשרות בטריפולי וליד סוס. כללים ראשוניים של עבודת אדמה הוקנו כאשר ביקר בה אגרונום ממשלתי ויעץ כמה עצות באקראי.

דוגמה טובה לניסיון ללימודי חקלאות תיאורטית בהכשרה היו השיעורים של דוד קדושים. חברי חוג צעירים מחארה ככירה, שנקרא "הנוער העובד", ושמטרתו הייתה ללמוד חקלאות בעברית עם דוד קדושים (נשיא האגודה "דבר עברית" בגירבה), היו מגיעים פעם בשבוע לעבודה מעשיה בהכשרה והיו מבליים שם יום שלם.²¹

קומץ החברים של ההכשרה (מספרם לא עלה על עשרים) שימשו מוקד לפעילות חברתית, לאספות בימי שישי ובשבת ובחגי ישראל כמועדון "עטרה ציון". יתר על כן, בתקופת קיומה של ההכשרה התחנכו בה כמעט כל חברי "עטרת ציון", קרוב ל-200 איש, בני שכבות גיל שונות. בזכות משמעותה החינוכית והסמלית לאנשי גירבה, נעשתה ההכשרה גם מוקד לעלייה לרגל של כל השליחים הציונים שהגיעו לחוניסיה — ד"ר שלמה נכון, אלי ברמן, אלי פלג, אפרים סולד, יאיר (מפקד מחנה ארינאס), פאתי (אברהם צרפתי), יאני, נפתלי ברגיורא, הדסה שהרבני, משה שפירא, ברוך רובדבני ורבים אחרים. כל שליח מצא לנכון להרצות בפני החברים במקום, ובכך נוצר החי מיוחד להכשרה, והוא שימש מקור גאווה לחברי התנועה הציונית בדרום חוניסיה. אחד המורים בהכשרה שזכה למוניטין מיוחד היה שמעון כהן, יליר גירבה, שלימד בהכשרה לאחר שעזבה חמשת החברים המייסדים. שמעון לימד את החברים כל מה שלמד מן הספרות הציונית שקיבל מישאל, החל מחולדות הציונות, עברית, ועד התעמלות וקרב מגע. הוא היה מבוגר יותר משאר חברי ההכשרה, הקפיד על סדר יום ודרש יחס רציני לעבודה.²²

יתרונה של ההכשרה בגירבה מזה של ההכשרות החלוציות האחרות בצפון אפריקה היה בכך שלא אירע בה קיטוב ופילוג רעיוני, ולכן היא החזיקה מעמד זמן כה ארוך (שבע שנים). בניגוד למצב בהכשרות טריפולי, תוניס ואלג'יר,²³

21 אצ"מ 55/795; מסינג, "זיקתם של יהודי גירבה", שם, עמ' 264.

22 ראיון עם יהודה ברום (לימים ברוך) מכפר ברכיה, 4 בספטמבר 1997.

23 ר' כהן ואחרים (עורכים), עזרת וסיפור — גרעיני הגשמה ופרשיות, יובל תנועת "צעירי ציון-דרור" בצפון אפריקה, ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל / המרכז לתרבות ולחינוך, תשנ"ד (1994), עמ' 6-9; ארנן, "החלוץ" בטריפולי" (לעיל הערה 19), עמ' 144-147.

שבהן חל פילוג בין המחנה הדתי לבין חברי הקיבוץ המאוחד, הרי בגירבה גם ההנהגה וגם החברים היו דתיים ודגלו בשילוב בין הדת לבין ההגשמה החלוצית. גם בתחום הכספי, למרות הקשיים, ידעו חברי ההכשרה בגירבה לקיימה ברוח השיתוף הקיבוצי. כאמור לעיל, חברי ההכשרה עיבדו את האדמה בחווה בתורנות, בעוד האחרים עבדו בעיר ותרמו את הכנסותיהם לטובת הכלל. לסיפור ההכשרה והצלחה היה הד גם בתקשורת המקומית. במיוחד חשוב לציין שני ביטאונים של "עטרת ציון", שביטאו במידה רבה את תפיסת הציונות הרתית "המזרחית" וה"הפועל המזרחי" בארץ — המבשר, ותנועתנו (זה הורפס במכונת כתיבה ושופל בסטנמל) שני הביטאונים הללו שימשו במה לחברי ההכשרה כדי לספר על מעשיהם. רבים מן החוקרים זוקפים את העובדה שההכשרה החלוצית והפעילות הציונית בכללה לא היו גורם מפלג בגירבה לזכות פועלו ותורמתו האישית והסגולית של ר' משה כלפון הכהן, שיחר עם תלמידי תכמים ורבנים אחרים (ראה להלן), עוד בדור הקודם להכשרה, לא רק תייב את המעשה הציוני אלא עודד את יהודי גירבה להצטרף אליו בפועל. לדעתו, ארץ ישראל נוערה כדי לחיות בה ולפתחה, ולא רק כדי למות בה.²⁴

ח. העלייה ארצה

העלייה הראשונה מן ההכשרה הייתה אירוע חגיגי ומרגש במיוחד. המועמדים לעלייה נבחרו בבחירות דמוקרטיות. הבחירות נערכו במוצ"ש ט"ז באייר תש"ו, במועדון "עטרת ציון". נבחרו חמישה חברים לעלייה, בהתאם לארבעת הרשימות שנתקבלו: בוגיד גד עסוס, אסתר עסוס (חברתו), יוסף חדאד, מאיר ביתאן, כמוס חדאד. נערכה מסיבת פרידה מרגשת, שבה הושמעו נאומים בעברית ובערבית, שדו שירים ארץ-ישראליים וכד'. ואולם עוד כחמישה חודשים ציפו המועמדים לעלייה ליציאתם לכיוון ישראל, דרך תוניסיה ואלג'יריה. נציגי הסוכנות בדרום תוניסיה, יוסף חטב ושני האחים חיים ושמואל עידן, עשו מאמץ להעלות מאות בנים ובנות ארצה; ואולם רבי אויפה כהן-יהונתן, נשיא "עטרת ציון", פסק שהבחורים רשאים לעלות גם בהיותם רווקים, ואילו הבנות תעלינה לארץ רק בשתינשאנה. בשבוע אחר נישאו כמה בנות, וחויפו תעורות לידה לצורך עלייה.²⁵

24 י' מסינג, "גדולי רבני תוניסיה ולוב", תולדות ישראל ח', ספריית המודעה הדתי, משרד החינוך והתרבות / אגף החינוך הדתי, ירושלים 1986, עמ' 70-71; דשן, "קווים למבנה חברתי" (לעיל הערה 13), עמ' 16.

25 י' כהן, עלייה ללא ירידה, ירושלים 1991, עמ' 63, 67.

"עטרת ציון" בגירבה שימשה אבן שואבת לפעילות ציונית בכל דרום תוניסיה, ואילו ההכשרה החלוצית של גירבה שימשה אבן שואבת לצעירים של קהילות הפרדיפריה, כמו בן-גארדאן, מרנין, זרויס, טאטאויין וכד'. ואמנם לאחר 1948 החלו להצטרף להכשרה צעירים רבים מקהילות הלויין של גירבה. מדי שנה עלו מן ההכשרה שניים או שלושה חברים, עד שזו התפרקה ב-1952.²⁶ החברים הראשונים שעלו התיישבו בתחילה בקיבוץ יבנה, שהשתייך לזרם הקיבוץ הדתי, ואחר כך שמו להם למטרה ליישב את הנגב. ההכשרה התקלאית בגירבה חישלה אותם לתנאים קשים, והיה בכך משום הגשמת האידיאל החלוצי. הם התעקשו לעלות על הקרקע. כך, למשל, אף שבשנת 1950, ערב הקמת כפר ברכיה — ג'וליס ג' — נגמרה מכסת ההתיישבות המיועדת להפועל המזרחי, ככל זאת השיגו את שלהם בעמל רב ועלו על הקרקע. חברי ההכשרה היו לאחר זמן בין מקימי המושבים שרשרת ועזתא, ועם העלייה ההמונית מדרום תוניסיה — בין מקימי העיירה נתיבות.²⁷

ט. המנהיגות הרוחנית

את המנהיגות הרוחנית של התנועה הציונית המוררנית בגירבה ניתן לחלק לשני סוגים: האליטה הרבנית המסורתית וההנהגה בפועל.

עם האליטה הרבנית המסורתית נמנה בראש וראשונה ר' משה כלפון הכהן, שהוזכר לעיל, אבל נמנו עמה גם ר' מרדכי כמוס (אמייס) הכהן, ר' רוד עידן ור' ציון הכהן. ר' מרדכי כמוס (אמייס) הכהן (1886-1974) כיהן מאז 1950 כאב בית הדין הגדול בתוניס הבירה, ומי-1955 ועד יום מותו — כרבה הראשי של תוניסיה. אף שלא עלה ארצה, היה פעיל בנושא העלייה והיה ער למתרחש במדינת ישראל, ובנו בנימין היה מראשי הפעילים בתחום העלייה. משנות העשרים של המאה הנוכחית העניקו רבנים אלה גושפנקה למעשה הציוני, הן ככתביהם והן באיסוף השקל. הם החדירו בתלמידיהם את אהבת ארץ ישראל, מתוך אמונה שהפעילים הציונים מקרבים בעבודתם הברוכה את "אתחלתא דגאולה". בראשית שנות הארבעים כבר היו רבנים אלה בשנות השישים לחייהם והיו עמוסים בתפקידים ציבוריים שונים, ולא היו שותפים להנהגה הפורמלית

26 תנועתנו (1954), עמ' 6; מסינג טוען שההכשרה בגירבה נמשכה עד עצמות תוניסיה. ראה: "ויקתם של יהודי גירבה" (לעיל הערה 18) עמ' 265.

27 ראיון עם יוסף חטב; אטלס כרסא לתולדות מדינת ישראל, שנים ראשונות: תשי"ח-תשי"ך, ירושלים 1978, עמ' 159; ש' קרקובר, "התפתחותן של עיירות הפיתוח בצפון הנגב", בתוך: א' שמואלי וי' גודוס (עורכים), ארץ הנגב — אדם ומרכו, חלק ב', תל-אביב 1979, עמ' 596-611.

כ"עטרת ציון" ובהכשרה; ואולם הם תמכו בפעילותה, והמנהיגות הצעירה שקמה בסוף שנות השלושים שאבה מהשראתם של קודמיהם.²⁸

בהנהגה בפועל של חנועת "עטרת ציון" ובמיוחד בהכשרה בלטו שתי דמויות – הרב יוסף (אוזיפה) כהן-יהונתן והרב משה פרג'ון (פרדון).

הרב יוסף (אוזיפה) כהן-יהונתן היה מנהיג-על ונשיא התנועה, ואילו הרב פרג'ון היה מייסד ההכשרה החלוצית ומארגנה. שניהם קיבלו חינוך רבני, והרב אוזיפה הכהן (1907-1956) אף היה ממשפחת רבנים ידועה בגירבה. הוא היה בנו של ראש אב בית דין בחארה כבירה, ר' ציון כהן-יהונתן, שחיבר ספר על המשנה ושמו שערי ציון, ואחיו ר' רוד כהן יהונתן היה רב ראשי בקהילת

ורזיס השכנה. משפחת הרבנים כהן-יהונתן הגיעה לגירבה מאלג'יריה בסוף המאה ה-18, וכבר שם הצטיינו בניה כתלמידי חכמים. ר' אוזיפה הכהן גדל אם כן במשפחה מסורתית מובהקת. הוא עצמו אמנם קיבל השכלה רבנית ובצעירותו היה שריב, ואולם כשהתבגר סירב לשמש רב ודין והעדיף להתפרנס ממקצועו כצורך. כמו כן פנה לעסוק בעשייה ציונית, וב-1937 היה לנשיאה של "עטרת ציון", התנועה שמאז הקמתה ב-1919 שקטה על שמריה. רק בימי נשיאתו של הרב אוזיפה הכהן נעשתה התנועה לאבן שואבת לצעירים ופעילים בגירבה ובעיירות הלוויין שלה. הצלחתו הרבה נבעה מאופיו הזהיר והשקול ומהתמדתו בכתובה ובהוראה.

המנהיגות יוצאת הדופן של הרב אוזיפה ראויה להסבר. הוא התמסר לנושא שורבנים אחרים רק עודדו אותו בעליפה, ללא עשייה ממשית. כעשייתו וכאישיותו הוא מבטא את המעבר מדרשן ציוני לפעיל פוליטי של ממש, שחש את תקופתו. הוא שם לו למטרה להכין את קהילתו לעלייה ארצה, כולל הקפדה יתרה על חינוך הבנות. הרב אוזיפה טרח והביא מורות לגירבה, כדי שחלמרנה עברית מודרנית את בתו שלו ואת הבנות האחרות בקהילה.

מעמד משפחתו וקשריו הטובים עם הרבנים הכולטים, ובראשם הרב משה כלפון הכהן, סייעו לו במאמציו. מבחינה אישית, הרקע למשיכתו לפעילות הציונית הוא שינוי באורח החיים וכתפיסה בעקבות קריאה מרובה בספרי ההיסטוריה היהודית והספרות הציונית. השפיע עליו גם ביקורו בארץ בעצם ימי מאורעות תרצ"ו (1936). בזמן הביקור בארץ ישראל קנה לו מגרש בדמת-גן. פעמיים הוצע לו לשמש אב בית דין בגירבה אחרי מות אביו ששימש בתפקיד זה וגם אחרי מות ר' משה כלפון הכהן, רבה הראשי של גירבה; ואולם

28 מסינג, החינוך בגירבה (לעיל הערה 2), עמ' 84-85; רפאלי-בנימין כהן, ספר מלכי חרשיש, ירושלים תשמ"ו, עמ' נ-נח, רמח-סג; אברמסקי-בלי, "גירבה", פנקס קהילות (לעיל הערה 16), עמ' 337.

הרב אוזיפה הכהן העדיף לעסוק בציונות ולא קיבל עליו תפקיד ציבורי בגולה, וזלת תפקיד המקרב את העלייה ארצה.²⁹

כך למשל שימש יושב ראש הקרן הקיימת לישראל בגירבה, ובתפקידו זה תרם והתירם למען הארץ. כל שנה נהג להפריש מעשר מכל הכנסותיו למען בניין הארץ. במשך למעלה מ-15 שנה ארגן מסיבות "עונג שבת" המוניות, ובהן תרגם לשפת המקור לקט מתוך עיתונים יומיים ושבוועונים בעברית. דבריו שימשו משענת נפשית לשומעיו, שמרביתם לא ידעו עברית מורגנית. כמו כן קיבל מהארץ אח הצופה וכן את דברי הכנסת, וזאת נוסף על העולם, דבר השבוע ועלוני אחרים, שמתוכם נהג ללקט ידיעות ולהשמיען בשבת בבית הכנסת. בדרך כלל כתר בדברים משמחים.

בשנת 1946 נבחר כציר לקונגרס הציוני הראשון שלאחד המלחמה בבאול, וב-1951 השתתף בקונגרס הציוני הראשון בישראל, כציר מטעם הפועל המזרחי. משנת 1952 נתמנה לנציג המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה שליד הסוכנות היהודית בתוניסיה. הוא נרד מכפר לכפר ונשא הרצאות על נושאים תורניים, וביתו שימש מדכו אירוח לשליחים ציונים מישראל. אף הרב הראשי מישראל הרב עוזיאל התארח בביתו.

הרב אוזיפה הבוהן היה בעד עלייה המונית ונגד "עלייה מובחרת", ונלחם למען דעותיו אלה מעל דפי בטאון התנועה "המבשר". הוא פרסם מאמרים גם בביטאון "תנועתנו". בשנת 1956 הגיע לארץ בשלישית כציר לקונגרס, וכנציג מטעם הפועל המזרחי, אבל באמצע הריון חלה ונפטר.

הרב משה פרג'ון (1919-1989) היה הרוח החיה בהכשרה עצמה. אף הוא, כמו הרב אוזיפה כהן-יהונתן, היה בעל חינוך רבני ושימש כשוחט ומוהל, אבל הוא כבר לא לכש לבוש מסורתי אלא לבוש מודרני. בתחום הציוני היה יותר איש שטח. ידע להלהיב ולהילחם על דעותיו. הוא היה מזכירה של "עטרת ציון" וגזבר הקק"ל.³⁰ כר בכר הקפיד על מסורת אבות ופרסם שלושה ספרים: פרשנות על ההגדה של פסח ועל מסכת אבות. חבריו אמרו עליו "שלא ידע לשבת בשקט". תמיד יזם מפעלים שהיה בהם אתגר ושהצריכו מאמץ מחשבתי וארגוני. שתיים מפעולותיו ראויות לציון מיוחד: ההכשרה החלוצית בגירבה, ובית הכנסת וקבוצות לימוד תורה במחנה המעצר למפעלים בקפריסין (לאחר שהבריטים הורידו מהספינה "כ"ט בנובמבר" והעבירוהו לקפריסין).

בהכשרה היה האיש שעודד לציונות מגשימה, לעיסוק בחקלאות ולימוד

29 ראיין עם מרים כהן מאשדוד, בתו של הרב אוזיפה הכהן, 4 בספטמבר 1997; ראיין עם יוסף חטב מירושלים, 1 ביולי 1997.

30 מסינג, החינוך בגירבה (לעיל הערה 2), עמ' 89.

חקלאות על יסודותיה התיאורטיים. כמו כן דאג לארגן הגנה ליבולים מפני שודדים. אף יותר מן הרב אחיפה הכהן היה מסור לרעיונות השיתופיות והקיבוץ. כך מתאר אותו רפאל כהן, חבר הכשרה לשעבר: "החבר הוותיק היחיד במינו שעמד בראש כמעט כל הפעולות של ההכשרה, [והגן עליה] מפני כל התמוטטות שתהיה, ושכולם בלי יוצא מן הכלל בקרב התנועה רחשו לו אהדה כאמונה, ושכל השליחים שהיו מבקרים היו רוחשים לו אמון וחיבה הוא החבר משה פרג'ון, שהיום הוא אחד מפעילי ההתיישבות וחלוציה [במדינת ישראל]".³¹

כאשר בעל החווה המלטזי העליל על חברי ההכשרה שבביכול כרתו עצי זית של החווה ועקב כך נאסר אחד מחברי ההכשרה והיה צורך לטפל בעניין עם המשטרה, עמד משה פרג'ון בפרץ ולא שקט עד שהוכרז העניין והחבר שוחרר. משה פרג'ון גם הפעיל את כושר משקלו למען ההחלטה לוותר על יבול הזיתים, ערב העלייה ארצה של קבוצת העולים הראשונה, למען חיזוק ההכשרה. למרות שזו הייתה דעת מיעוט, הצליח לכסוף לשכנע ודעתו התקבלה. ואמנם לאתר העלייה ארצה ביולי 1948 (אחרי תקופת מעצר בקפריסין) הגיע משה פרג'ון לקיבוץ הרתי שחר, לא הרחק מצפת ובשכונת לבדייה — קיבוץ שהתפרק לאחר מכן. בשנים 1952-1959 עבד בסוכנות היהודית כשליח והעלה יהודים מארץ הולדתו — האי גירבה. זאת במקביל לעיסוקו כמוהל, שנעשה מתוך אמונה חזקה שהוא עושה מצווה להביא עוד יהודי בבריתו של אברהם אבינו. בסוף ימיו שימש יושב ראש המועצה הדתית בטירת הכרמל.³¹

י. ההכשרה הציונית — התפתחות טבעית או מהפך בתפיסת עולם

אחד הקורים המאפיינים את פעילותה של הציונות הדתית בגירבה היה מראשי דרכה הקשר עם העברית ועם ארץ ישראל, וחיקי המודל שהציב היישוב החלוצי בארץ. אנשיה עברו בקלות יחסית לציונות מגשימה בקיבוץ, אף שהרבר נוגד לכאורה את דרך החיים הדתית המסורתית. לכאורה קשה להבין את הגמישות ביחס לציונות המודרנית, נוכח המאבק עד חורמה בחנועת כ"ה.³² שהרי גם הציונות בארץ ישראל הייתה חילונית בעיקרה, וניתן היה לראות זאת גם אצל השליחים החילוניים שהגיעו מן הארץ ובכל זאת התקבלו בגירבה בשמחה גלויה. אף שרב עמד בראש התנועה, נשמרו רוב העקרונות של התפיסה הקיבוצית:

31 ראיין עם יוסף חטה, 1 ביולי 1997; ראיין עם מרכי הכהן, 15 ביולי 1997; משה פרג'ון, ספר משה ידבר, ירושלים 1990 עמ' י.
32 אברמסקי-בליי, "גירבה", פנקס קהילות (לעיל הערה 16), עמ' 335-336.

השיתופיות, הדמוקרטיה בקבלת ההחלטות, החינוך לציונות מגשימה מעשית. המעבר החד מתפיסת עולם מסורתית לתפיסה מודרנית השונה לחלוטין מן הדרך המקובלת — מפתיע למדי. שני דורות לפני כן עמדו רבני גירבה כחומה בצורה נגד הקמת מוסדות חינוך של כ"ה במקום. רעיונותיה של חברת אליאנס נתפסו כציאה לתרבות רעה, אף על פי שהייתה חברה יהודית שנועדה לסייע ליהודים ולהעלות את רמתם. ולעומת זאת רעיון חדשני לא פחות — סוציאליזם וחברה שיתופית — זכה בגירבה לאוון קשבת. נכון אמנם שרעיונות אלו היו 'קשורים קשר אמיץ עם שיבה לארץ האבות ותקומת העם בארצו, ובכל זאת, הכיכוד לא פקפקו בדרך?'

האוכלוסייה היהודית בדרום תוניסיה, המצומצמת בשנים 1946-1956 ב-50% לערך, לעומת צפון תוניסיה, ששיעור ירידת מספר היהודים בה הגיע ל-19% בלבד. מתוך 3,915 יהודים שהיו בגירבה והסכיבה ב-1946, נשארו בשנת 1956 רק 2,177 יהודים; היתר עלו ארצה.³³

את ההתלהבות שאחזה בצעירי גירבה יש לזקוף כמידה רבה ליכות הרשם שעשו השליחים הראשונים, במיוחד אפרים פרידמן. הוא הסביר שהכשרה קיבוצית היא ההכנה הטובה ביותר לקראת העלייה ארצה, והיא גם תקל על קבלת הרשיונות לעלייה מן הסוכנות — רשיונות שהוענקו לתוניסאים במשורה. יתר על כן, בשנת 1951 פורסמו הודאות "העלייה המובחרת", והן הורחבו ביולי 1953. הודאות אלה הגדירו את המגבלות הרפואיות והכלכליות-תעסוקתיות בבחירת המועמדים לעלייה. לא הורשו לעלות אנשים הסובלים מגזוזת, גרענת (טרומב) וכד'; וכן חלה הגבלה על מפרנסים מעל גיל 40 שאינם מסוגלים לעבוד עבודה פיזית קשה. צוותי המיון הרפואי האטו מאוד את קצב העלייה.³⁴ כיצר זה לא נרתעו הרבנים של גירבה והפעילים הציונים של "עטרת ציון" — שהיו קרובים ברוחם לפעילות המזרחי, הפועל המזרחי או אולי הקיבוץ הדתי — מן השליחים החילוניים הסוציאליסטיים של "השומר הצעיר", "דרור" ו"גורדוניה"? אכן, ההברלים בין תנועות הנוער השונות בארץ לא היו נהירים לעתים לצעירי גירבה. יתר על כן, התחרות בין התנועות והמפלגות בארץ על נפש העולים הביאה להטעיה, לעחים מכוננה; לשם השגת מטרות פוליטיות. אילו היו תנועות הציונית הדתית — בני עקיבא, בח"ד, תורה ועבודה, הפועל המזרחי — תוקות יותר בצפון אפריקה, יש להניח שלא היה נוצר הפער הזה בין השליחים מישראל לבין רוב היהודים במקום, ואף ההכשרה לעלייה ארצה הייתה מוצלחת יותר.

33 R. Attal & C. Sitbon, *Regards sur les Juifs de Tunisie*, Paris 1979, pp. 291-295
34 ת' סערן, "העלייה מתוניסיה בחקופת מאבקה לעצמאות", פעמים 39, תשמ"ט (1989), עמ' 103-125; י' כהן, עלייה ללא ירידה (לעיל הערה 25), עמ' 79-83.

מאמר מתמרמר שהתפרסם בעיתון הצופה ב־9 ביולי 1950, שכותרתו "ציידי נפשות בטוניס", מאת הרב פנחס רוטמן, מעיד על חוסר היעילות של שליחי הקיבוץ הדתי בתוניסיה מול שליחי מפא"י ומפ"ם, שלעתים אף אינם מהססים להטעות את בני הגוֹעַר במקום:

כיום ברור גם ליהודי טוניסיה שאם שליח מפא"י או מפ"ם אינו מחסיר אף תפילה אחת בציבור מחפש כשרות ומסתובב אפילו בלתי מגולה בימי הספירה, אין זו אלא אתיות עיניים ערמומית. אך בתחילת עבודתם של שליחי מפא"י ומפ"ם בטוניסיה האמינו יהודי המקום בתמימות שזהללו באמת דתיים הם ונמשכו אחריהם ... הם ארגנו קבוצות נוער, כעבודתם לא חסכו כל כסף... לקחו ולדגם מכתים דתנים ושלחום לבתי עליית הנוער בצרפת. הם הבטיחו שהילדים יקבלו חינוך דתי וההורים היו מאושרים שילדיהם יגיעו בקרוב לארץ הקודש. רק אחר-כך באה האכזבה. ... אחת האמהות סיפרה שקיבלה מכתב מכנה אשר ממנו הבינה שבבית הילדים אוכלים טריפות, מחללים שבת ושכפסח האחרון אכלו חמץ.

יתר על כן, גישת השליחים מישראל שהגיעו לתוניסיה וגם גישת המחנכים לעולים דתיים בישראל בשנים הראשונות למדינה התאפיינה בחוסר הבנה ובחוסר רגישות לדת; זו נתפסה כמנוגדת ל"מודרנה", לקידמה ולרוח הארץ-ישראלית החדשה. צבי צמרת, בספרו ימי כור ההיתוך, מנתח את התופעה בישראל של שנות החמישים. צמרת מזכיר אפילו כפייה אנטי-דתית כלפי יוצאי ארצות האיסלאם במערכת הקליטה בארץ. הנושא הועלה בוועדת חקירה ממשלתית, ועדת פרומקן, בינואר 1950, שנועדה לחקור את "ענייני החינוך במחנות העולים" אבל גילויה נגעו בכלל לבעיות קליטה, במיוחד בנושא היחס לדת. קושי ייחודי שסבלו ממנו כל יוצאי צפון אפריקה בלא הבדל בין הארצות השונות (לוב, טוניסיה, אלג'יריה ומרוקו) היה התרמית השלילית שנוצרה להם בארץ, לעומת התרמית של העלייה התימנית, למשל. סדרת מאמרים בעיתון הארץ, מפרי עטו של אריה גלבלום (13 באפריל 1949; 22 באפריל 1949) הכתימה את כל יוצאי צפון אפריקה בכינוי "פרימיטיבים" — וזאת בהשוואה ובניגוד ליוצאי תימן.³⁵

ואכן מעוררת פליאה העובדה שעל אף היחס המחפיר בארץ לעולי צפון אפריקה, על אף הפוליטיזציה המפלגתית של העלייה, שבארגונה הוצרו צעריהם של הפועל המזרחי והקיבוץ הדתי, ולמרות הוראות "העלייה המובחרת",

35 צ' צמרת, ימי כור ההיתוך, ירושלים 1993, עמ' 19-48.

שהגבילו את מספר המועמרים לעלייה מג'רבה והסביבה — נהרו הצעירים מדרום תוניסיה להכשרה הקיבוצית ולעלייה. ללא ספק חל בקרב ההנהגה הדבנית מהפך משמעותי בתפיסה עולמם, שהרעיון המרכזי שלו היה שיבת העם לארצו. דווקא החולשה של תנועת המזרחי במוסדות הארץ-ישראליים ובקרב השליחים בתוניסיה מבליטה את הפליאה וההצלחה של ההכשרה בג'רבה, שהייתה מבוססת בעיקר על אנשי המקום, ושמרה בעקשנות על אופיה — קיבוץ הכשרה שחבריו חיים חיי שיתוף ומקיימים מצוות.

במירה רבה אפילו לא אירע כאן מהפך אלא חלה התפתחות, תגובה הגיונית להשפלה של ימי מלחמת העולם השנייה והכיבוש. יתר על כן, בג'רבה לא הייתה הרת ניגוד ל"מודרנה", כפי שהבינו זאת השליחים והמחנכים בארץ ישראל של ראשית המדינה. ההנהגה הדתית של ג'רבה דחתה במאה ה-19 את השפעתה של כ"ח לא בגלל התנגדותה לבשורת הקידמה שכי"ח נשאה בכנפיה יחד עם ערכי המהפכה הצרפתית והאמנציפציה, אלא מפני שכי"ח שאבה את השראתה בעיקר ממקורות לא יהודיים, ונתפסה בעיני רבני ג'רבה כיציאה לתרבות רעה מחיק מסורת אבות. לעומת רעיונות אלה, בעיני תושבי חארה כבירה וחארה זגירה הייתה הציונות המגשימה, לכל גוניה, המשך טבעי לשימור ולטיפוח השפה העברית והחינוך לאהבת ארץ ישראל מדורי דורות. סיבה חשובה לא פחות היא השינויים שהזמן גרמם. מאז 1860, שנת הקמתה של כ"ח, ועד 1919, שנת הקמתה של "עטרת ציון" בג'רבה, עברו שלושה דורות, הנסיבות ההיסטוריות השתנו, ולאחר הצהרת בלפור והקמת המנדט הבריטי החלה עלייה משמעותית לארץ ישראל. השפעת מלחמת העולם השנייה הייתה מכרעת בכיוון הגשמה חלוצית.

ואולי הגורם הדומיננטי בפתיחת לציונות המודרנית היה משקלו האישי של הרב משה כלפון הכהן. ראוי לציין שאחרי מותו (1950), גם "עטרת ציון" נתקלה בהתנגדות מצד הרבנים המקומיים, על רקע הניסיון להקים בג'רבה מגרש ספורט בסיוע הג'וינט האמריקני.³⁶ לפעילי ההכשרה, גם הדתיים ביותר, נראה היה שבארץ יוכלו העולים גם להילחם על שמירת המסורת; העיקר לעלות! כפי שהעיד גר עסיס, ממייסדי ההכשרה החלוצית בג'רבה:³⁷ "ידעתי שאם אתעסק בהכשרה אעלה בין הראשונים ארצה". וכפי שלימד השליח אפרים פרידמן, "הכשרה חלוצית היא כרטיס לקבלת סרטיפיקט לעלייה".³⁸

36 מסינג, החינוך בג'רבה (לעיל הערה 2), עמ' 96-98.

37 ראיון עם גר עסיס מכפר ביצרון, 2 ביולי 1997.

38 ר' כהן, תנועתנו, 1954, עמ' 7.

הקונגרס הבינלאומי החמישי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח

משגב ירושלים

המרכז למחקר ולהוראה של מורשת יהדות ספרד והמזרח מיסודם של האוניברסיטה העברית בירושלים. הפרציה העולמית של הקהילות הספרדיות וועד עדת הספרדים ועדות המזרח בירושלים ביוזמת אליהו אלישר ז"ל

ציון וציונות

בקרב יהודי ספרד והמזרח

הקונגרס הבינלאומי החמישי של "משגב ירושלים" (תשנ"ז) נערך בשיתוף ובסיוע:

ההסתדרות הציונית העולמית
משרד החינוך, מינהל חברה ונוער
הפרציה העולמית של הקהילות הספרדיות
ועד עדת הספרדים ועדות המזרח בירושלים
עיריית ירושלים, האגף לתרבות
מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל כמזרח
בנק דיסקונט לישראל
ועדת הכנסים של האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' יצחק אלישר

עורכים:

זאב הרוי
גלית חזן-דוקם
חיים סעדון
אמנון שילוח

היילי סקווי
ז'נייסקי ג'י

משגב ירושלים

המרכז למחקר ולהוראה של מורשת יהדות ספרד והמזרח
ירושלים תשס"ב